

ГЛОБАЛ СИНТАКТИК СТРУКТУРА ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

*М.Х.Зайниева,
СамДЧТИ таянч докторанти*

Бугунги кунда нутқнинг мукамал ва мураккаб ҳосиласи бўлган глобал бирлик мақоми матн экани, унинг асосий белгилари нималарда намоён бўлиши, бу борадаги айна даврдаги қарашларнинг кенг кўламли бўлиши, фан тараққиёти динамикаси маҳсули сифатида қаралиши лозим. Шу асосга кўра нутқнинг максимал глобал структураси ва унинг энг кичик бирлиги масаласида ўзига хос муносабатлар илгари сурилмоқда.

Тилшуносликда тилнинг ва нутқнинг бирликлари ўрганилар экан, аввало, уларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари хусусида фикр юритилади. Шунга кўра, фонема, морфема, сўз, гап ва бошқа бирликлар хусусида фикр ютирилади [7, Б. 98-103]. Бу борада тилшуносликда катта ютуқларга эришилган. Муаммо доирасидаги масалалар ечимига қаратилган изланишлар асрлар мобайнида давом этиб келаётгани изох талаб этмайди.

Бизнингча, тил инсониятнинг мулоқот воситаси сифатида тан олинар экан, унинг катта-кичик барча бирликлари таъриф ва тавсифи ҳам, ҳеч шубҳасиз, ана шунга асосланмоғи керак. Чунки тилнинг жамиятдаги бирламчи функцияси унинг коммуникатив хусусиятини тақозо этади.

Лисоний бирликларнинг ўзаро асоциатив муносабат доирасидан чиқиб, бирор бир функционал қиммат касб этиши унинг парадигматик қонуният таъсири доирасидан чиқишини, унинг бошқа бирликнинг компоненти мақомига ўтишини тақозо этади. Табиийки, бу жараён ўзигача бўлган жараённинг моҳиятидан тубдан фарқ қилади. Мазкур жараёнда лисоний бирликларнинг ўзаро муносабатини юзага келтирувчи қонуният аввалгисидан, яъни парадигматик қонуниятдан фарқли бўлиб, у синтагматик муносабатларга асосланади. Бошқача айтганда, парадигматик муносабат

бирликларнинг вертикал муносабатини ифода этса, синтагматик муносабат эса, уларнинг компонентлари ўртасидаги горизонтал муносабатни назарда тутди.

Бир парадигма доирасидаги бирликлар муносабати айтиш қонуният таъсирида шаклланади, бироқ уларнинг кейинги муносабати эса синтагматик қонуниятнинг оғушида шаклланади [2.203]. Айтиш жараёнининг ўзи тилдаги учинчи қонуният, иерархик муносабатнинг юзага келишини ҳам талаб этади.

Келтирилган муносабатлар формал-структур изланишларнинг натижаси ўлароқ шаклланди. Бироқ, қайд этиш лозимки, тилшунослик адабиётларида лисоний бирликлар тавсифи матн доирасида ўрганилиши кераклиги таъкидланаётганини кейинги даврларда тез-тез учратсак-да, бу борадаги аниқ илмий-назарий жиҳатдан асосланган қарашлар ниҳоятда кам учраётганини айтиш ўринлидир. Матн ва унинг тавсифи, матн ва унинг таърифи, матн ва унинг кўришлари, турлари, унинг шаклланиши билан боғлиқ омиллар нималардан иборатлиги борасидаги қарашларда бир хилликнинг мавжуд эмаслиги, бу мавзулардаги қарашларда ўзаро бири бошқасини тўлдирадиган фикрларга нисбатан, бири бошқасини инкор этувчи фикр, хулоса ва қарашлар кўпроқ кузатилмоқда.

Ана шуларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, фанмиз тараққиётининг бугунги босқичига келиб, матн тушунчаси ва унинг лингвистик мақоми, матннинг турлари, унинг таърифи ва тавсифи, матн компонентлари нималардан иборатлиги, унинг минимал ва максимал кўриниши, ундаги компонентлараро муносабатнинг шаклланиши, формал, семантик, коммуникатив, когнитив, прагматик, социал ва бошқа шу каби кўплаб муҳим масалалар борасида ўз ечимини кутаётган масалалар салмоқли миқдорни ташкил этиши кўзга ташланмоқда. Бундай масалаларнинг ечилиши фан тараққиёти динамикаси учун ҳам, инсоният ҳаётининг муайян мураккабликларини ҳал этиш учун ҳам долзарбдир.

Матн ўзидан кичик бўлган, аниқроғи, ўз таркибида коммуникатив функция бажараётган, синтактик фаоллик олаётган бирликларнинг комплекс муносабатидан вужудга келадиган қурилмани тақозо қилади [1.167].

Матнга берилган таъриф ва тавсифлар шуни кўрсатадики, матн тузилишига кўра макро- ва макроматнга ажралади [3.7-21]. Шундай экан, матнни микро- ва макроматн деб номланувчи бирликларга эмас, балки уни ташкил этувчи компонентларга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Фикримизча, ана шундай ёндашув глобал синтактик структура сифатида қаралаётган матннинг тўғри тавсифланишига имкон беради.

Глобал синтактик структура тушунчаси том маънодаги матнни назарда тутиши билан бошқа терминларга нисбатан мукамалдир. Масалан, кенг қўлланишда бўлган макроматн тушунчаси ҳам ўзида катталиқ, тугаллиқ сингари семаларни мужассам этса-да, у глобал синтактик структуранинг ифодаловчи моҳиятини ўзида тўлалигича қамраб ололмайди. Чунки макроматн тушунчаси бир неча гап ва жумлалар, мураккаб синтактик қурилмалар, абзац кабиларнинг муносабатидан иборат бўлиши билан юзага чиқади, шаклланади. Бунда унинг конститутив моҳияти лисоний бирликларга асосланган ҳолда берилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дейк ван Т., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1996. – С. 153 – 211.

2. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Флинта, 2000. – 308 с.

3. Долбунова Л.А. Стратегический анализ глобальной структуры англоязычного правового документа вто // Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические и прикладные аспекты: межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 10. ISBN 978-5-7103-2640-4/ отв. ред.: И. В. Коровина. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2016. (-С. 21-27) – 182 с.

4. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. - Семиотика. - М., 1983. -С. 51
5. Хайруллаев, Х. (2019). Об особенностях изучения объекта речевой лингвистики. Иностранная филология: язык, литература, образование, (2 (71)), 17-20.
6. Turniyozov, N., Turniyozova, K., & Hayrullayev, X. (2009). Struktur sintaksis asoslari. Toshkent.:«Fan, 131.
7. Khayrullaev, K. Z. (2001). The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness. Abstract of candidate dissertation.–Tashkent.
8. Zayniyevich, X. X. (2022). TUB STRUKTURALI PARATAKTIK QURILMALARNING SINTAKTIK SHAKLLANISHI. PEDAGOGS jurnali, 11(2), 129-140.
9. Турниязов, Б. Н. (2021). ФАКТИВЛИК АСОСИДАГИ КАУЗАТСИYA. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 4(1-1).
10. Turniyazov, B., & Saidova, S. (2020, December). ACTIVITY IN CAUCASUS. In Конференции.
11. Nigmatovna, T. S. (2022). THE PROBLEM OF TEXT AND SYNTACTIC DERIVATION. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), 7(4), 213-217.
12. Турниязова, Ш. (2022). Матн деривациясида инкор ва тасдиқ сўзларнинг ўрни. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar: xorijiy tajribalar, istiqbolli izlanishlar va tillarni o‘qitishning innovatsion usullari, (1), 81-83.